

Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı

American Civil War and Egypt: Modernization of Egypt in the case of Cotton and the Contribution of the American Civil War to that Process

Ali BİLGENOĞLU*

Özet

1861'de patlak veren Amerikan İç Savaşı ile 19.yüzyılda Mısır'ın dünyanın önde gelen pamuk üreticilerinden birisi haline gelmesi arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Amerikan İç Savaşı'nın yol açtığı pamuk kıtlığı söz konusu dönemde tüm dünyayı etkilemiştir. İç Savaş'ın patlak verdiği döneme kadar Amerika'nın güney eyaletlerindeki geniş plantasyonlarda üretilen ham pamuğun başlıca müşterisi İngiltere idi. Ancak Amerika'da savaşın başlamasıyla birlikte İngiltere bir anda en önemli ham pamuk kaynağından yoksun kalmış; üstün tekstil sanayisinin ihtiyacı olan ham pamuğu bulabilmek için değişik alternatiflere başvurma kararı almıştır. Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra bu dönemde Mısır da İngiltere tarafından zengin bir pamuk üretim kapasitesine sahip bir ülke olarak görülmüştür. Kısa zamanda ortaya koyduğu üretim hacmiyle Mısır İngiliz tekstil sanayisini beslemeye başlamıştır. 20.yy başlarına kadar devam eden bu süreç içinde Mısır ekonomik olarak önemli gelirler elde etmiş; Ortadoğu'da merkezi bir önem kazanmıştır. İngiltere de bu süreçten maksimum faydayı sağlamış; kısa zamanda hem Mısır hem de Sudan'ın egemenliğini eline almıştır. Aynı zamanda Lancashire ve Manchester gibi önemli İngiliz tekstil merkezleri de üretimlerine Mısır pamuğu ile devam etmişlerdir. Bu makalede söz konusu süreç, sürecin Mısır üzerindeki ekonomiden kenteleşmeye farklı alanlardaki etkileri ve İngiltere'nin bu süreçteki rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: pamuk, Mısır, İngiliz tekstil sanayi, Amerikan iç savaşı, 19. yüzyıl Mısır ekonomik tarihi

Abstract

In this essay, the relation between the growth of cotton production in Egypt in the 19th century and the effects of the American Civil War (1861-1865) on it, will be examined. Cotton famine was one of the biggest results of the American Civil War that effected the world. Before the civil war Britain was the leading purchaser of the American cotton which was produced in the Southern plantations of the country. After the outburst of the war, Britain lost her important cotton producer, which made her look for different alternatives. Among India and the Ottoman Empire, Egypt was accepted as a rich source by the British. In a short time, Egypt became a fertile land to afford the need of the British textile centers for cotton as a raw material. This process continued until the beginning of the twentieth century. As a result of this process, Egypt developed economically and soon became an important economic center in the Middle East. The British also benefited the process and got the sovereignty of Egypt and Sudan in a very short time. Also, the famous British textile centers, such as Lancashire and Manchester, continued their productions with the Egyptian cotton. In this article, the process itself and its effects on Egypt, and the British policies over the Middle East will be examined.

Key Words: Cotton, Egypt, British Textile Industry, The American Civil War, The Economic History of Egypt in the 19th century

Giriş

Modernleşme, anlam olarak, kendi içinde değişme ve gelişme olgularını barındıran bir kavramdır. Genel olarak toplumsal değişme ve gelişmeyi ifade eden modernleşme kavramı siyasal olduğu kadar sosyal, ekonomik ve askeri boyutları da olan bir terimdir. Eisenstadt'ın modernleşmenin içeriğine yönelik şu ifadeleri çok açıktır: “*Modernleşme, tarihsel olarak, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlerin, diğer Avrupa ülkelerine ve 19. ve 20. yüzyıllarda da Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayıldığı bir değişme sürecidir.*”¹

* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırmalı Tarih Doktora Öğrencisi

¹ Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s.23.

“Kültürleşerek modernleşme” ve “güdümlü modernleşme” olmak üzere iki tür modernleşme vardır. Buna göre, tarihsel olarak sosyal ve siyasal gelişmelerin tetiklediği iç dinamiklerin harekete geçmesiyle kendiliğinden işleyen bir süreç halinde modernleşmenin gerçekleştiği modele “kültürleşerek modernleşme” adı verilmektedir. Batı Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da 17. yüzyıldan itibaren yaşanan değişim ve gelişim süreci bu kategoride değerlendirilmektedir. Buna karşın, iç dinamiklerin söz konusu süreci yönetmekte yetersiz kaldığı ve bu noktada dış yönlendirmelerin öne çıktığı modernleşme türleri vardır ki buna da “güdümlü modernleşme” denmektedir. Bu tip modernleşmede uygulanan metot daha çok “modern ve ileri” olarak kabul edilen ülkelerdeki kurum, örgüt ve değerlerin modernleşmek isteyen ülkedeki kurum, örgüt ve değerlere örnek olarak alınmasıdır.² Sıkça taklitçi olmakla itham edilen bu yöntem kendi içinde başta eski-yeni çatışması olmak üzere tartışmaların ve krizlerin yaşandığı bir yöntemdir. Güdümlü modernleşme örneği olarak değerlendirilebilecek, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Hint modernleşme tarihleri buna en güzel örneklerdir.

Ortadoğu’da modernleşme ise, askeri ve bürokratik bir hareket olarak 19.yy başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölgede izlenen modernleşme süreçleri, Batı Avrupa’da örnekleri görüldüğü gibi sanayileşme ile başlayan, burjuvazi başta olmak üzere farklı sosyal yapıların ortaya çıkması ile devam eden, iç dinamiklerin hareket geçtiği bir değişim olarak gözlemlenen kültürleşerek modernleşme örnekleri değildir. Tarihsel olarak, Ortadoğu modernleşmesi, modernleşmiş ülkelerin örnek alınmasını içeren, çoğu zaman baskı boyutuna varan dış yönlendirmelere açık bir güdümlü modernleşme türü olmuştur.

Ortadoğu modernleşmesinin iki boyutu vardır. Birincisi, modern Avrupa’nın sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik kurumlarının örnek alınmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda II. Mahmut, Mısır’da ise Mehmet Ali Paşa dönemlerinde Batılı kurumların örnek alınması yoluyla girişilen yenileşme hareketleri bu bağlamda değerlendirilmektedir. İkinci boyut ise, az gelişmiş ülke modernleşmesi olarak da değerlendirilebilecek boyuttur. Burada, geri kalmış bir ülkenin Bir Batılı gücün kimi zaman yönlendirmesi kimi zaman da doğrudan sömürgeci altında; o büyük gücün istek ve çıkarları doğrultusunda modernleştirilmesi ifade edilmektedir. İngiltere’nin 18 ve 19. yüzyıllarda Hindistan ve Mısır’daki uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir.³ İngiltere, haberleşmeden demiryollarına, limanlardan hastanelere, eğitim kurumlarından basın yayın faaliyetlerine kadar pek çok alanda yeniliği bu topraklara taşımıştır. İngiltere tüm bu modernleştirme hareketlerine girişirken aynı zamanda Hindistan ve Mısır’da sömürgeci güç konumundadır. Bu anlamda İngiltere hem bu toprakları sömürmekte hem de kaynakların maksimum kullanımı için idari ve teknolojik anlamda gerekli gördüğü yenilikleri buralara kazandırmaktadır.

Ortadoğu modernleşmesi kapsamında Mısır modernleşmesine bakıldığında ise Mehmet Ali Paşa döneminden başlamak üzere hıdivler dönemi, onu takip eden İngiliz sömürge idaresi altındaki uygulamalar farklı metotlar içermektedir. Bu bakımdan Mısır modernleşmesi zihniyet ve yöntem farklılıkları açısından Mehmet Ali Paşa dönemi ve İngiliz etkisi altındaki dönem olmak üzere iki ayrı dönemde incelenebilir.

Mehmet Ali Paşa’nın valiliği sırasında (1805-1848) Fransız ve İtalyan uzmanların Mısır’a getirilerek orduda modern tekniklerin kullanımına girişilmesi⁴, başta Fransa olmak üzere Batı ülkelerine öğrencilerin gönderilmesi⁵, ülkenin eğitimini ilk, orta ve yüksek öğretim olarak üç kısma ayırarak müfredat başta olmak üzere pek çok yeniliğe gidilmesi⁶, bu okullarda verilecek eğitimler için Voltaire, Montesquieu ve Rousseau’nun eserlerinin de yer aldığı modern kütüphanelerin oluşturulması⁷ gibi pek çok yenilik hayata geçirilmişti. Bütün bu reform hareketleri “ileri” olarak kabul edilmiş olan Batılı kurumların örnek alınması yoluyla yapılmıştı.

Mısır modernleşmesinin Mehmet Ali Paşa döneminde izlenen yöntem ve yaşanan gelişmeler açısından fark taşıyan diğer boyutu ise 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede İngiltere’nin müdahaleleriyle şekillenen kısmıdır. Bir emperyal güç olarak İngiltere bu dönemde kendi siyasi ve ekonomik çıkarları için Mısır’a müdahalede bulunmuştur. 1882’de Mısır’ın işgaliyle sonuçlanacak bu

² Aydın, age., s.25.

³ Az gelişmiş ülke modernleşmesinde sömürgeci gücün rolünü İngiltere’nin Hindistan’daki uygulamaları kapsamında değerlendiren bir çalışma için bkz. Partha Catherjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.190.

⁵ Hamid İnyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 127-128.

⁶ Timothy Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 144-145.

⁷ Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s.17.

süreç, İngiltere'nin 1860'lardan itibaren bölgede artan ekonomik çıkarlarının bir ürünüdür. İngiltere'nin müdahaleleri sonrasında Mısır modernleşmesi boyut değiştirmiş; inisiyatif tamamen Mısır devlet idarecilerinden çıkmış ve İngilizlerin eline geçmiştir. Bu süreç Mısır için bir bağımlılık ve sömürgeleşme süreci haline gelirken, İngiltere için 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması gibi önemli ekonomik gelişmelerin de katkısıyla büyük bir politik ve ekonomik kazanç fırsatı haline gelmiştir.

Bu dönemde İngiltere için Mısır'ı önemli bir bölge haline getiren gelişmelerden bir tanesi de 1861'de patlak veren Amerikan İç Savaşı sonrasında ortaya çıkan pamuk kıtlığı olmuştur. Mısır için büyük bir mali kazanç fırsatı yaratan bu olay sonucu ülke İngiltere'nin yönlendirmesi ile pamuk üretimine ağırlık vermiş ve kısa zamanda ihracatçı bir ekonomik yapıya kavuşmuştur.

Mısır'ı kendi tekstil endüstrisi için başlıca ham pamuk kaynaklarından birisi haline getirmeyi başaran İngiltere buradan olabildiğince fazla yararlanabilmek için Mısır'a pek çok yatırımda bulunmuştur. Başta sulama kanalları, barajlar, modern ziraat araçları olmak üzere ülkeye modern tarımı getiren İngiltere, üretilen ham pamuğun ülke içindeki transferini sağlamak için demiryolları inşa etmiş; demiryolları ile taşınan pamuğun deniz yolu aracılığıyla anavatana taşınabilmesi için de ülkeye modern limanlar kazandırmıştır. Mısır'da modern Kahire'nin ve İskenderiye'nin oluşumu da yine bu dönemin birer eseridir. Bütün bu süreç içerisinde İngiltere hem Mısır'ın kaynaklarını azami ölçüde kullanmış hem de ülkenin maddi anlamda modernleşmesine katkı sağlamıştır.

Mısır modernleşmesinin İngiliz etki ve yönlendirmesi altındaki süreci, görüldüğü gibi tamamıyla bir büyük gücün talep ve çıkarları doğrultusunda, yine o büyük gücün kontrolü altında gerçekleştirilmiş olan bir modernleşme dönemidir. İngiltere Mısır'ın kaynaklarından daha kolay ve daha çok yararlanabilmek için ülkeye bazı modern kurum ve teknikleri kazandırmıştır. Bu dönem içinde İngiltere'yi kararlı bir şekilde hareket geçiren olaylardan bir tanesi Amerikan İç Savaşı nedeniyle ortaya çıkan küresel pamuk kıtlığı olmuştur. Bu çalışmada Mısır'ın İngiltere'nin teşvik ve yönlendirmeleriyle nasıl bir ham pamuk üreticisi ve ihracatçısı ülke haline getirildiği, bu süreçte hangi yeniliklerin yukarıda sözünü ettiğimiz bağlamda ülkeye kazandırıldığı ve adım adım İngiltere'nin ülkedeki egemenliğinin kurulmasına bu sürecin nasıl katkı sağladığı incelenmeye çalışılacaktır.

19. yüzyıl sadece Büyük Güçlerin kendi aralarında dünyanın değişik bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla verdikleri siyasal ve askeri bir rekabet dönemi değildir. 19. yüzyıl aynı zamanda Sanayi Devrimi sonrasında haberleşmeden üretime, tüketimden ulaşıma kadar pek çok değişim ve ilerleme ile tarihin ilk küreselleşme dalgasının yaşandığı dönem olarak da kabul edilmektedir. Bugün olduğu gibi o dönemde de küreselleşme dalgasına yön veren önemli siyasal ve ekonomik güçler bulunmaktaydı. Bu güçler Sanayi Devrimi sonrası ulusal sanayilerini kurmuş, üretim kapasitelerini ve ticaret ağlarını belirli aşamalara getirmiş; daha fazla üretmek, daha fazla kazanmak ve daha çok yere ulaşabilmek için uluslar arası bir rekabete girişmişlerdir. Söz konusu rekabetin konusu ise daha az maliyetle daha çok üretim yapabilmek için hammadde bulmak ve üretilen mamul maddelerin satışı için daha büyük pazarlara ulaşmak arayışıdır. İngiltere ve Fransa gibi önemli güçlerin yanı sıra 1870'lerden itibaren siyasal birliklerini kurmayı başaran Almanya ve İtalya da hammadde ve pazar arayışlarına girmiştir. Bu ülkeler arasındaki siyasal ve ekonomik rekabet kısa zamanda Mısır'dan Etiyopya'ya, Güney Afrika'dan Asya içlerine kadar dünyanın pek çok alanına yayılmış, gittikçe hız kazanmış ve nihayetinde tarihin ilk büyük dünya savaşının çıkmasına neden olmuştur.

Şüphesiz ki 19. yüzyılın en büyük siyasal ve ekonomik gücü İngiltere'dir. "Üzerinde güneş batmayan imparatorluk" unvanını almış olan İngiltere Britanya adalarından Hindistan'a, Seylan'a kadar çok geniş bir coğrafyayı bu dönem içinde kontrolü altında tutmuştur. Böylesine büyük bir siyasal gücü, başta tekstil sanayisi⁸ ve deniz ticareti⁹ olmak üzere dönemin en önemli ekonomik getiri sağlayan araçlarıyla sağlamlaştırmayı başaran İngiltere¹⁰ zaman içinde kriz düzeyinde sorunlarla da karşılaşmamış

⁸ Tekstil sanayisi İngiliz ekonomisi için o kadar büyük bir öneme sahiptir ki, J.A. Schumpeter İngiliz sanayi tarihinin (1787-1842) tek bir sanayinin (pamuklu sanayi) tarihine indirgenebileceğini söylemiştir. bk. J.A. Schumpeter'in **Business Cycles**, C. 1, 1939, s.271'den aktaran Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.76, 96 numaralı dipnot.

⁹ 1850'de uluslar arası sulardaki İngiliz gemilerinin tonajı dört milyon tona ulaşmıştır. Bu rakam aynı zamanda döneme ait dünya toplamının yüzde 60'ını oluşturmaktaydı. bk. Recep Boztemur, "Avrupa'nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı", **Doğu Batı**, S 14, 2001, s.57.

¹⁰ "19.yy'da İngiltere, daha önce hiçbir gücün kurmayı başaramadığı bir dünya hegemonyası kurarak, insan gücü, doğal kaynaklar, vergi ve ödemeler biçiminde görülmemiş büyüklükte bir gelir sağlamaktaydı. Bu gelirin bir kısmı, Hindistan örneğinde olduğu gibi Avrupa dışı toplumlar üzerindeki hakimiyetini sürdürmek ve imparatorluğa yeni topraklar katmak için harcanırken, geri kalan gelirler İngiltere'nin Avrupa güç dengesi üzerindeki egemenliğini sürdürmesi için Londra borsasına akıtmaktaydı." Bkz. Recep Boztemur, "19.yy'da Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.384. Buna ek olarak, İngiltere'nin 19.yy'da ulaştığı büyük sömürge imparatorluğunun ekonomik

değildir. Bunların en önemlilerinden bir tanesi Amerika'da 1861'de patlak veren ve İngiltere için siyasi olduğu kadar ciddi ekonomik problemleri de beraberinde getiren İç Savaş olmuştur. Bilindiği üzere Amerika öteden beri İngiltere'nin en önemli pamuk hammadde kaynağı olagelmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin başta Alabama olmak üzere verimli güney toprakları İngiltere'nin Manchester ve Lancashire gibi önemli tekstil merkezlerini hammadde açısından beslemiştir. İki ülke arasındaki hammadde trafiği İç Savaş'ın patlak vermesine kadar kesintisiz devam etmiştir. Ancak İç Savaş'ın başlaması ve Amerika'da Kuzey ile Güney arasındaki mücadelede güneyin geniş pamuk plantasyonlarının zarar görmesi, zaman zaman yakılması, İngiltere açısından büyük bir zarar ortaya çıkarmıştır. Amerika'da ham pamuk üretimi durduğu gibi bunun üzerine bir de küresel pamuk kıtlığı baş göstermiştir. 1860'lara ait istatistiklere göre tek başına İngiltere'nin dünya ham pamuk üretiminin yaklaşık olarak yarısını tükettiği¹¹ düşünüldüğünde söz konusu kıtlığın yarattığı sıkıntının boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Özellikle Amerikan pamuğunun kalitesine yakın bir kalitede pamuk o dönemde dünyanın bir başka yerinde üretilmediği için İngiliz tekstil sanayi ciddi bir hammadde krizi içine girmiştir.¹² Dönemin gelişmelerini yakından takip eden John Elliot Bowen, kriz sırasında İngiliz tekstil üreticilerinin bir çıkış yolu aradıklarını ancak pek çok fabrikanın da kapanmasına engel olunamadığını belirtmektedir.¹³

Amerika Birleşik Devletleri ile yürüttüğü ham pamuk ticareti kesintiye uğrayan İngiltere'nin elinde tek alternatif olarak eskiden beri pamuk üretimi yaptırdığı Doğu Hindistan kalmıştır. Doğu Hindistan pamuğu düşük kalitesi sebebiyle İngiliz tekstil sanayii için her zaman ikinci planda kalmıştır. Bunun farkında olan İngiliz sanayicileri aslında 1850'lerin sonlarından itibaren kendi aralarında Amerika'dan gelen hammaddenin bir gün kesintiye uğraması halinde neler yapabileceklerini tartışmaya başlamışlardır. Kendileri için hayati öneme sahip olan Amerika'da yaşanan gerilimi yakından takip eden ve bu gerilimin nelere yol açabileceğini hesaplamaya çalışan İngiliz sanayicilerinin önemli bir kısmı yeni alternatifler bulmaları gerektiğine inanmışlardır.¹⁴ Örneğin, 1860'ta kurulan Manchester Pamuk Şirketi'nin Manchester Ticaret Odası'na kaydolma sürecinde "*dünyada üretime uygun neresi varsa oralara ulaşıp pamuk üretimi yapılmasının sağlanması*" kararı alınmıştır.¹⁵ Alınan bu karar İngiliz üreticilerinin hammaddeye olan ihtiyaçlarının ne kadar büyük olduğunu ve gün geçtikçe daha fazla oranda bu ihtiyaçlarının arttığını ortaya koymaktadır. Öyle ki, İngiliz tekstil sanayii çok hızlı büyümektedir. Örneğin 1843'te ülkedeki tekstil fabrikası sayısı 1819 iken bu rakam 1874'te 2655'e yükselmiştir.¹⁶ Dolayısıyla böyle bir büyüme sürecinde olan İngiliz tekstil sanayii gün geçtikçe daha çok üretmek için daha çok hammaddeye ihtiyaç duymaktadır.

Manchester Ticaret Odası'nda alınan karara uygun bir biçimde kısa zamanda İngiltere yeni alternatif arayışlarına girmiştir. Her ne kadar Doğu Hindistan önemli bir miktarda hammadde sağlıyorsa da daha önce değindiğimiz gibi kalite açısından yetersiz kalıyordu. İngiltere'nin amacı hem miktar hem de kalite açısından kendisine yeterli kaynağı sağlayabilecek alternatiflere ulaşmaktı. Bu arayışlar sırasında İngiltere'nin Batı Afrika'dan Çin'e kadar geniş bir coğrafyada¹⁷ gözünü çevirdiği yerler arasında Batı ve Güney Anadolu'nun yanı sıra ilk başlarda Mısır, daha sonralarda ise Sudan öne

---

temelleri hakkında detay için bkz. John Gallagher & Ronald Robinson, "Imperialism of Free Trade", **The Economic History Review**, vol.6, nu.:1, 1953, ss. 1-15.

¹¹ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994, s.178.

¹² Amerika'nın güney plantasyonlarında üretilen yüksek kalitedeki pamuğun büyük bölümünü elinde tutan İngiltere'nin uzunca bir süre sahip olduğu bu avantaj İç Savaş'ın patlak vermesiyle son bulmuştur. İngilizler bir süre, tekstil fabrikalarını çalışır durumda tutabilmek adına İç Savaş'a Güneylilerin yanında yer alarak müdahale etmeyi düşünmüş, ancak sonradan vazgeçmişlerdir. Çünkü İngilizler kendileri için Güneyin pamuğu kadar Kuzeyin buğdayının da son derece önemli bir hammadde kaynağı olduğunun bilincindediydiler. Detay için bk. Allan Nevins & Henry Steele Commager, **ABD Tarihi**, çev. Halil İnalçık, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s.215.

¹³ John Elliot Bowen, **The Conflict of East and West in Egypt**, G.P. Putnam's Sons, New York, 1887, s.19. Bowen kitabının yayımlanmasından bir yıl önce çalışmasının geniş bir özetini Political Science Quarterly dergisinde yayımlamıştır. Bkz. John Elliot Bowen, "Conflict of East and West in Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol.1, nu.:2, 1886, ss. 295-335.

¹⁴ Franise A. Logan, "India-Britain's Substitute for American Cotton 1861-1865", **The Journal of Southern History**, vol.24, nu.:4, 1958, s. 472. Logan bu çalışmasında Chronicle of Bolton adlı İngiliz gazetesinin 1859 ilkbaharında Amerika'da bir krizin patlak vermesi ve ham pamuk akışının kesilmesi halinde ortaya çıkacak tehlikeye dikkat çeken haberini İngilizlerin süreci yakından takip ettiklerine kanıt olarak göstermektedir.

¹⁵ Edward Mead Earle, "Egyptian Cotton and the American Civil War", **Political Science Quarterly**, vol.41, nu.:4, 1926, s. 522.

¹⁶ Hüseyin Avni, **Bir Yarı-Müstemele Oluş Tarihi**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1932, s.21.

¹⁷ Logan, agm., s.472. Herbert Heaton'a göre, söz konusu arayışlar sırasında İngilizler Hindistan ve Mısır'ın yanında, Batı Hint Adaları, Gine, Natal, Avustralya, Brezilya gibi yeryüzünün değişik noktalarında pamuk ekiminin teşvikini sağlamışlardır. Bkz. Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005, s.532.

çıkıştır.¹⁸ İngiltere ile Mısır arasındaki pamuk ekimi üzerinden başlayan yakın ilişki sonucu Mısır kısa sürede pamuk ekimini hem miktar ve kalite açısından hem de teknolojik açıdan geliştirmiş; bir süre sonra dünyanın önemli pamuk üreticilerinden bir tanesi haline gelmiştir. Ekonomik açıdan Mısır'ı Ortadoğu'nun geçimlik tarımdan ihracata yönelik tarıma geçen ilk ülkesi yapan bu süreç¹⁹ aynı zamanda kentleşmeden devlet mekanizmasına kadar pek çok alanda Mısır modernleşmesine de ciddi katkılarda bulunmuştur. Özellikle Amerika'da İç Savaş'ın yaşandığı 1861-1865 yılları arasındaki dönem Mısır'ın ihracatçı bir yapıya kavuşması dolayısıyla ekonomik bir devrim yaşadığı ve dünya ekonomik sistemine dâhil olduğu dönem olarak kabul edilmektedir.²⁰ Edward Mead Earle'e göre modern Mısır'ın oluşumunda Amerikan İç Savaşı bu anlamda çok kritik bir etkiye sahiptir ve İç Savaş'ın etkilerini görmeden Mısır modernleşmesini doğru analiz edebilmek mümkün değildir.²¹ Bu anlamda bakıldığında Amerikan İç Savaşı Amerika'nın felaketi olurken, Mısır'ın şansı olmuştur. Hatta aynı durum Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir. Öyle ki, yüzyılın başlarında ekonomik açıdan oldukça durgun olan imparatorluk özellikle İç Savaş'ın başta pamuk olmak üzere Osmanlı tarım ürünlerine olan talebi arttırması nedeniyle 1856-1874 yılları arasında önemli bir maddi gelişme kaydetmiştir.²² İngiltere açısından bakıldığında ise ülke önceleri Mısır, arkasından da Sudan ile önemli hammadde merkezlerine sahip olmuş, bu coğrafyada etkinliğini siyasal olarak da arttırmaya başlamış, dolayısıyla dünya üzerindeki nüfuz bölgelerini genişletme imkânı yakalamıştır.

Mısır, 19. yüzyılda özellikle tahıl konusunda uzmanlaşmış bir ülkeydi. Akdeniz'in en büyük tahıl ambarı olarak kabul edilmekteydi.²³ Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ihraç ettiği hububatın önemli bir kısmı da Mısır'dan karşılanmaktaydı.²⁴ Tahılın dışında ise, 18. yüzyıldan itibaren Mısır'da pamuk üretimi yapılmaktaydı. Üretilen pamuk kalite açısından düşük düzeyde olmakla beraber miktar açısından bakıldığında da ülkenin kendi ihtiyaçlarına yetecek seviyede idi.²⁵ Öte yandan Mısır'da Güney Amerikan pamuğu ile rekabet edebilecek seviyede üst düzey kalitede pamuğun üretilebileceğini ilk fark edenler Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında beraberinde getirdiği ziraat uzmanları olmuştur. Uzmanların raporlarına göre Mısır gerek iklimi gerekse toprak kalitesi bakımından böyle bir üretime uygundur ve doğru bir yönlendirme ve biraz cesaretle Mısır, Hindistan ve Amerika'ya bu anlamda rakip haline getirilebilirdi. Ancak tarih bu durumdan faydalanma şansını durumu fark eden Fransızlara değil, çok sonra bu topraklara gelen İngilizlere vermiştir.²⁶

Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde yeni tarım ürünlerinin ekilmesi konusunda denemeler yapılmıştır. Bu denemeler sırasında öne çıkan ve ülkenin ekonomik gelişimi açısından en fazla

¹⁸ Ham pamukta yaşanmaya başlanan kıtlığın pamuk fiyatlarının görülmedik bir biçimde arttırması üzerine bol ve ucuz hammadde bulmak için İngiltere'nin dikkatini çeken yerlerden bir tanesi Batı Anadolu olmuştur. Manchester Pamuk Derneği Türk toprak sahiplerini pamuk ekimi konusunda cesaretlendirmek üzere İstanbul ve İzmir'de yerel sergiler düzenlenmesine ön ayak olmuştur. Bkz. Timothy Mitchell, age., ss. 51-52. Üretim denendiği Batı Anadolu'da başarı sağlanmıştır. Yaygın üretim gerek bedava Amerikan tohumu yardımı gerekse İstanbul yönetiminin 1862 tarihli, pamuk üreticilerine vergi muafiyeti getiren, pamuk ekmek isteyenlere ekim yapılmamış olan miri arazinin bedava tahsis gibi konularda teşvikler veren fermanları aracılığıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı topraklarında pamuk ekimi ile ilgili olarak Küçük Asya Şirketi ve Osmanlı Pamuk Şirketi gibi kurumlar 1860'ların başında kurulmuştur. Bunun yanı sıra İngiliz William Churchill'in sahibi olduğu Ceride-i Havadis gazetesi pamuk üretimini teşvik için propaganda yayınları yapmış; pamuk ekmenin ne kadar karlı bir iş olduğunu yayınlarında ısrarla işlemiştir. İngiltere'nin Batı Anadolu'daki pamuk üretimi ve ithalatı için bkz. Orhan Kurmuş, **Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, ss. 87-106; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, ss. 253-254. Ayrıca Churchill'in sahibi olduğu Ceride-i Havadis gazetesi hakkında bilgi için bk. Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, ss. 8-10. Bunlara ek olarak Osmanlı Hükümeti 1862 yılında bir irade yayımlayarak tarıma açılmamış alanları tarıma açarak tarla yapacak olanlara bu toprakların bedava verileceğini pamuk üretiminden beş yıl için aşar alınmayacağını ve pamuk ekimi yapılacak alanlara yol getirileceğini vaat etmiştir. Ayrıca 1863 yılında ithal edilecek pamuk işleme makinelerinden gümrük vergisi alınmayacağı yine İstanbul yönetimi tarafından ilan edilmiştir. Detay için bkz. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayınları, İstanbul, 2008, s.98. Bunun yanı sıra Mersin ve Adana'daki pamuk üretimi, üretim miktarının artması ile Amerikan İç Savaşı'nın yol açtığı pamuk kıtlığı arasındaki ilişki için bkz. Avni, age., ss. 21-24.

¹⁹ Arthur Goldschmidt JR & Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 231.

²⁰ Patrick O'Brien, "The Long Term Growth of Agricultural Production in Egypt: 1821-1962", içinde **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M.Holt, Oxford University Press, London, 1968, s.181.

²¹ Earle, agm. s.520.

²² Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 101-102. Bu maddi gelişme 1875'te devletin mali iflas ilan etmesini engelleyememiştir. Aynı durum Mısır için de geçerlidir. Gerek Mısır gerekse Osmanlı İmparatorluğu için pamuktan elde edilen önemli gelire rağmen ülkeyi mali iflase götüren ortak nokta aşırı borçlanmadır. Her iki devlet de o kadar aşırı borçlanmıştır ki elde edilen hiçbir gelir söz konusu borçların ödenmesine yetmemiştir. Zaten boş durumdaki hazineler de göz önüne alındığında her ikisi için de iflas ilan etmek kaçınılmaz bir son olmuştur.

²³ George Robbins Gliddon, **A Memoir on the Cotton of Egypt**, James Maddon & Co., London, 1841, s.8.

²⁴ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, Ankara, tarihsiz, s.37.

²⁵ Gliddon, age., s.7.

²⁶ Earle, agm., s.522.

önem taşıyan ürün pamuk olmuştur.²⁷ Bu dönemde Avrupa tekstil sanayisinin çoğunlukla tercih ettiği, Batı dünyasında Jumel pamuğu²⁸ olarak bilinen uzun ve elyaflı cinsin deneme ekimlerine başlanmış ve başarı sağlanmıştır. Deneme süresince sağlanan başarının ardından ülkede daha önce ekim yapılmamış araziler tarıma açılmış, sulama sistemi geliştirilerek her alana ulaşması sağlanmıştır. Buna ek olarak Nil Nehri'nin yıllık taşmasından yararlanmak amacıyla da binlerce fellah²⁹ çalıştırılarak kanallar açtırılmış, barajlar yaptırılmıştır.³⁰ Moritz Schanz'a göre, Mehmet Ali Paşa dönemindeki sulama sistemi çalışmalarının üzerine İngiliz işgaline kadar önemli bir kazanım olmamıştır. İngilizler ise Hindistan örneğinde³¹ uyguladıkları sulama sistemini ülkeye kazandırmışlardır. 1898-1902 yılları arasında inşa edilen Asuan Barajı, Schanz'a göre, İngilizlerin bu alandaki en önemli başarısı sayılmalıdır. 2km uzunluğundaki bu baraj sayesinde Temmuz başlarında pamuk ekimi sırasında kullanılacak olan su, Kasım, Aralık ve Ocak aylarından itibaren burada depolanmaya başlamıştır.³² Mısır'daki pamuk üretimi Schanz'ın "önemli bir girişimci" olarak nitelediği Mehmet Ali Paşa³³ döneminde hızlı bir ilerleme kaydetmiştir.³⁴ Hatta Mehmet Ali Paşa döneminde Marsilya, Trieste, Cenova ve İngiltere ile yapılan pamuk ticareti devlet tekeli altında yapılmakla beraber aynı zamanda Paşa'nın askeri harcamalarının da başlıca finansman kaynağı haline gelmiştir. Hemen şunu da belirtmek gerekir ki, Mısır'da bu dönemde uygulanmakta olan devlet tekeli³⁵ sebebiyle pamuk üretimi ülke çapında çok fazla yaygınlaşmamıştır. Çünkü tekel sınırlaması nedeniyle pamuk ekimi yapan Mısır köylüsü devletin aksine kar etme fırsatını yakalayamamıştır. Dolayısıyla pamuk ekimi tarımsal üretimin üzerindeki devlet tekelinin kaldırıldığı 1842 tarihine dek Mısır köylüsü için cazip bir kazanç fırsatı olarak görülmemiştir.³⁶

Mısır'da hükümet kaynaklarıyla sürdürülen pamuğa ve tarıma yönelik bu altyapı yatırımları Mehmet Ali Paşa zamanında başlatılmış, daha sonraki süreçte de devam ettirilmiştir. Mısır'da ilk ziraat

²⁷ "Mısır", **İslam Ansiklopedisi**, C. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.259.

²⁸ Jumel pamuğu ismini Fransız M. Jumel'den almaktadır. Bu şahıs 1820'lerde Mısır ve Sudan'da yönetimde görev alan kişilerle yakınlık kurmuş, özellikle pamuk ekiminin deneme süreci olarak değerlendirilebilecek erken dönemlerinde ön saflarda yer almış; bir Batılı uzman olarak da kabul görmüştür. Bu süreçte kendisinin de girişimleriyle üretilen değişik cinsteki pamuk bir süre sonra kendi adıyla anılmış; Avrupa'da da kısa süre sonra aynı adla tanınmaya başlamıştır. Jumel'in erken dönem çalışmaları için bkz. Gliddon, age., s.11-14. Bu konuda Lord Cromer'in yazdıkları da aynı yöne işaret etmektedir. Cromer, 19.yy Mısır'ı ve İngiltere'nin buradaki faaliyetleri konusunda kimi zaman İngiliz yönetiminin resmi söylemine kimi zaman da kişisel fikirlerine yer verdiği son derece önemli bir kaynak olan *Modern Egypt* adlı eserinde, ülkeye modern anlamda pamuk ekiminin Jumel'in yönlendirmeleriyle geldiğini belirtmektedir. Bkz. The Earl of Cromer, *Modern Egypt*, The MacMillan Company, New York, 1916, s.16.

²⁹ Fellah, Mısır köylüsü için kullanılan yerel bir tabirdir.

³⁰ William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.80; George E. Kirk, **A Short History of the Middle East**, Frederick Praeger, New York, 1968, s.100; Bowen, age. s.4.

³¹ Hindistan'daki İngiliz tekstil sanayisine dönük pamuk üretiminin detayları için bkz. J.P. Marshall, "Early British Imperialism in India", **Past and Present**, nu.: 106, 1985, ss. 164-169; Franise A. Logan, "India-Britain's Substitute for American Cotton 1861-1865", **The Journal of Southern History**, vol.24, nu.:4, 1958, s.472-480. İngiltere'nin Hindistan'daki hâkimiyeti üzerine bilgi için ise şu kaynaklara bakılabilir: Damodar Dharmanand Kosambi, **An Introduction to the History of India**, Popular Prakashan, Bombay, 1975, ss. 353-407; Y.Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950, ss. 358-495; Raimondo Luraghi, **Sömürgecilik Tarihi**, E Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 189-194. Ayrıca Orhan Kurmuş da Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi adlı eserinin giriş kısmında İngiliz emperyalizmini analiz ederken demiryolu vs. gibi yatırımlarla İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere dünyaya nasıl sermaye ihraç ettiğini rakamlar ve örneklerle açıklamaktadır. Bkz. Kurmuş, a.g.e. ss. 10-15. Bu konuda New York Tribune Gazetesi için İngilizlerin Hindistan'daki uygulamaları üzerine bir dizi yazı kaleme alan Karl Marx, gazetenin 8 Ağustos 1853 tarihli sayısındaki yazısında, İngilizlerin o tarihte Hindistan'da demiryolu inşa atacağına geçtiklerini ifade etmektedir. Marx'a göre fabrika sahipleri Hindistan'ın üretken bir ülkeye dönüşmesinin kendileri için çok önemli olduğunu fark etmişler ve ilk başlardan itibaren ülke içi ulaşım ve sulama sistemlerinin kurulmasına öncelik vermişlerdir. Bu sistemlerin başarıyla kurulmasının ardından sıra demiryoluna gelmiştir. Bkz. Karl Marx, **Gazete Yazıları**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 125.

³² Moritz Schanz, **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Taybor, Garnett, Evans Co&Ltd, Manchester, 1913, s. 18. Schanz 1912 ilkbaharında Mısır'da düzenlenen Uluslar arası Pamuk Konferansı'nda Alman delegasyonunun bir üyesi olarak bulunmuştur. Çeşitli uzmanlar eşliğinde Mısır ve Sudan'da yapmış olduğu gezi ve araştırmaları topladığı söz konusu eserinde Nil Vadisi'nde ve Sudan'da pamuk ekimini yakından inceleme şansını bulduğunu ifade etmektedir. Gerek konferans sırasında sunduğu bilgiler gerekse bu bilgilerin bir araya getirilmesi sürecinde elde ettiği tespitleri paylaşması bakımından Schanz'ın bu eseri birincil kaynak olma açısından son derece önemlidir.

³³ Mehmet Ali Paşa'nın girişimci yanı genellikle Batılı gözlemciler tarafından övülen bir özelliği olmuştur. Schanz'ın yanı sıra Mısır hakkında Londra'ya istatistikler hazırlayıp gönderen uzman Joseph Rabino bu istatistiklerin yer aldığı çalışmasında Mehmet Ali Paşa'nın girişimciliğini vurgulamakta ve takdir etmektedir. Rabino'ya göre, 300.000 civarında fellahı modern inşaat araçlarından yoksun oldukları halde çalıştırarak 13 ayda Mahmudiye Kanalı'nı yaptırması Mehmet Ali'nin girişimciliğinin bir kanıtı ve başarısıdır. bk. Joseph Rabino, "Some Statistics of Egypt", **Journal of the Statistical Society of London**, vol.47, nu.:3, 1884, s.417.

³⁴ Charles Isaawi, **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago, 1966, s.416.

³⁵ "Devlet tekeli ticari anlamda pamuk ekiminin ülkede başlaması işlevini görse de gelişimini engellemiştir." bkz. Rabino, agm, s.427. Devlet tekelinin uygulanışı için ayrıca bkz. Isaawi, age., s. 384.

³⁶ Schanz, age., ss. 8-10. Devlet tekelinin kaldırılış süreci, süreci etkileyen siyasi ve ekonomik etkenler ile yaşanan gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Abdel-Rahim Mustafa, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt after 1840", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 291-307.

okulu yine Mehmet Ali Paşa döneminde açılmıştır. Fransız uzmanların yardımıyla açılan bu okulu, 1890'da kurulan yüksek Ziraat Okulu ve bir uygulama merkezi takip etmiştir. Bu merkezlerde genç Mısırlı üreticiler kendilerine verilen dört yıllık bir eğitimle yeni üretim tekniklerinden modern zirai makinelerin kullanımına kadar çeşitli alanlarda bilgi sahibi oluyorlardı. Schanz'ın 1911 yılına ait verdiği bilgiye göre Gize Okulu'nda o dönemde kayıtlı 196 öğrenci bulunmakta ve söz konusu eğitimi almaktaydı.³⁷

Mehmet Ali Paşa dönemi ve sonrasında hükümetin elindeki mali kaynakların önemli bir bölümü ulaşım ve sulama imkânlarının geliştirilmesi, tohum dağıtılması gibi alanlara harcanmıştır. Bütün bu teşvikler Mısır'ın yakın bir gelecekte pamuğa dayanan ihracatçı bir tek-ürün ülkesi olmasını sağlayacağı gibi hükümetin elindeki kaynaklar itibarıyla zorlanması sonucu 1860'larda Avrupa mali piyasalarına borçlanmasına da sebep olacaktır.³⁸

Abbas Paşa döneminde (1848-1854) Mısır hükümeti Amerikalı pamuk uzmanı Salters Elliot'ı 1853'te Kahire'ye getirerek, çeşitli çalışmalarda bulunmasını istemiştir. Bu çalışmalarda Elliot'tan beklenen şey, Mısır pamuğunun kalitesini arttırmak ve Amerika'nın güney eyaletlerinde yer alan plantasyonlardaki yüksek kaliteye Nil Vadisi'nde de ulaşılmasını sağlamaktır. Bu çalışmalar sonrasında büyük oranda başarı yakalanmış, 1820'lerden beri sürmekte olan yatırımlar, teşvikler, teknolojik destekler ile beraber Mısır pamuk üreticiliğinde önemli bir aşama kaydetmiştir. 1820'lerde çok küçük miktarda ve düşük kalitede pamuk üreten Mısır birkaç yıl içinde pamuk ihracını 200 kat artırmıştır. Bu aynı zamanda pamuğun Mısır ihracatında ilk sıraya yükseldiği dönemdir.³⁹ Bu durum, Amerika'da İç Savaş'ın (1861-1865) çıkmasıyla kısa sürede büyük bir patlama yaşayacaktır.⁴⁰ Örneğin, 1824'te 500.000£, 1850'lerde 900.000£ olan Mısır'ın toplam pamuk ihracatı 1860'ların başında 5.000.000£, 1865'te ise 10.000.000£ düzeyine ulaşmıştır.⁴¹ Amerikan İç Savaşı öncesinde Mısır'da kaydedilen en yüksek pamuk ihracatı Abbas Paşa döneminde yaşanmıştır. 670.000 kantarlık bir hacimle 1852 yılında yapılan bu ihracatın %60'lık bir kısmı İngiltere'ye gitmiş; geri kalan kısmı ise Fransa ile Avusturya'ya gönderilmiştir.⁴²

Sudan ise 1860'lardan itibaren devreye girmeye başlamıştır. Nil'in Mısır tarafında yakalanan yüksek kalite ve verim Mısır hükümetini heyecanlandırmış ve 1820'lerden beri egemenlikleri altında bulunan Nil'in diğer yakasında, Sudan'da da deneme ekimleri başlatılmıştır. Hıdiv İsmail Paşa'nın dönemin Sudan Valisi olan Ahmet Mümtaz Paşa'ya verdiği emirle başlanan denemeler Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da başarılı sonuçlanmıştır. Bunun sonucunda Mısır'ın ardından Sudan'da da geniş arazilerde pamuk ekimine başlanmıştır.⁴³

Amerika'da İç Savaş'ın yaşandığı 1861-1865 yılları arasında Mısır pamuk üretimine hız vermiştir. Özellikle İngiltere'ye yapılan pamuk hammadde ihracı Mısır yönetimini bu yola yönlendirmiştir. Bu dönemde Mısır'da pamuk üretimine açılan arazi 5 kat, ülkenin üretim hacmi ise 4 kat artmıştır.⁴⁴ Bu süreçte pamuğun fiyatının oldukça yükseldiği ve kantarının 54 dolar seviyesine ulaştığı göz önüne alındığında Mısır'ın Amerikan İç Savaş'ı döneminde elde ettiği ihracat gelirinin yüksekliği daha net anlaşılacaktır. Bu durum ülkede diğer tarım ürünlerinin ekiminin bırakılmasına ve yalnızca pamuğa yönelmesine yol açmıştır. Bu bağlamda da daha kaliteli pamuğun üretilebilmesi amacıyla

³⁷ Schanz, age., s.31. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı ziraat politikası ve detayları için bkz. Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Tarım Politikası 1839-1876", **I. Uluslar arası Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Kongresi**, 11-13 Temmuz 1977, ed. Osman Okyar & Halil İnalçık, Meteksan Ltd. Şti., Ankara, 1980, içinde, ss. 271-277.

³⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.94.

³⁹ George E. Kirk, age., s.81.

⁴⁰ Earle, a.g.m., s. 523. Amerikan İç Savaşı sırasında İngiltere'nin yoğun teşvikleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan pamuk ekimi kısa sürede sonuç vermiş; tıpkı Mısır'da olduğu gibi burada da pamuk üretiminde patlama yaşanmıştır. E.Z. Karal'a göre pamuk mahsulü bu sürede 10 milyon kg seviyesinden 50 milyon kg'a çıkmıştır. Bkz. Karal, a.g.e., s. 253. Anadolu'nun pamuk üretiminde esas artışın Amerikan İç Savaşı ile başladığını ifade eden Reşat Kasaba'ya göre 1861-62'de sadece İzmir çevresinde pamuk ekimi yapılan alan dört katına çıkmış; bu hacim 1862-63 arasında ise daha da katlanarak artmıştır. Bkz. Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi-19.Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 77.

⁴¹ Isaawi, age., s.416; Rabino, agm., s.427; Cleveland, age., s.111.

⁴² Schanz, age., s.10. Schanz'ın aynı sayfada verdiği bilgiye göre Mısır'dan İngiltere'ye ilk pamuk ihracatı 1824 yılında gerçekleştirilmiştir. Amerikan İç Savaşı sürecine dek Mısır pamuğu genellikle İngiltere ve Fransa arasında dengeli bir biçimde paylaşılırken, İç Savaş'ın patlak vermesiyle ham pamuk ihtiyacı üst seviyeye çıkan İngiltere tüm Mısır pazarına egemen olmuş; Fransa dışta kalmıştır. Bun konuda bk. J.McFarlane, "The Production of Cotton in Egypt", **Journal of the Royal African Society**, vol.8, nu.:32, s.374.

⁴³ P.M.Holt ve M.W. Daly, **A History of the Sudan**, Longman, 4th Edition, New York, 1988, s.81; Richard L. Hill, **Egypt in the Sudan 1820-1881**, Oxford University Press, London, 1959, s.115.

⁴⁴ Roger Owen, "Mısır ve Avrupa: Fransız İşgalinden İngiliz İşgaline", **İslam Dünyası ve Batılılaşma**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s.132.

modern tekniklerin ülkeye getirilip, tarımsal üretime kazandırılmasına da hız verilmiştir. Bütün bunların sonucunda 1861-1864 yılları arasında ülkenin pamuk ihracı üç kat artmıştır.⁴⁵ Schanz'ın verdiği rakamlara göre ihracat 1863'te 1 milyon, 1865'te ise 2 milyon kantara yükselmiştir.⁴⁶ Amerikan İç Savaşı ile Mısır'ın ihracatçı bir ekonomik yapıya kavuştuğunu söyleyen Edward Earle bu noktada rakamlar tarafından doğrulanmaktadır.

Dünya pazarının pamuğa olan talebinin 1840 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde hızla arttığını hesaba katacak olursak⁴⁷; tek ürün olarak pamuğa yönelen ve bunu tamamen ihracata dönük olarak üreten, yıllar içinde kalitesini ve üretim hacmini artıran ve bu konuda uzmanlaşan⁴⁸ Mısır'ın İngiltere'nin gözündeki değerinin ne denli arttığını tahmin etmek zor olmayacaktır. Mısır ve coğrafyasının siyasi ve stratejik önemini yanı sıra ekonomik anlamda da önemi zaman içinde açıkça ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu da yakın bir gelecekte Mısır'ın ve bölgenin İngiliz sömürge imparatorluğu ve politikalarında kilit bir yere sahip olmasını sağlayacaktır.

Mısır ve ardından Sudan'da verimli arazilerin pamuk ekimine açılması hem pamuk üretim hacminin olağanüstü düzeyde artmasını hem de üretilen pamuğun kalitesinin üst düzeyde tutulmasını beraberinde getirmiştir. Bu anlamda verim açısından en yüksek düzeye ise 1898 sonrası süreçte ulaşılmıştır. Bunun birkaç sebebi vardır. Birincisi 1898'in Sudan'ın İngiliz idaresi altına resmen alındığı tarihtir. 1898 sonrası her alanda Sudan'ı idare etmeye başlayan İngiltere pamuk üretimini de birinci elden yönetmeye başlamıştır. İngiltere'nin istediği kalite ve hacimde üretilen pamuk bu dönemde elde edilen verim açısından da Mısır'da üretilen pamuk ile birleştiğinde, üst düzeye ulaşmıştır. İkinci ve daha önemli sebep ise özellikle 1893 sonrası süreçte yoğunlaşan Mısır'a olan İngiliz doğrudan yatırımlarıdır. Mısır'daki en önemli doğrudan yabancı yatırımlar 1893'ten itibaren gittikçe artan toprağa ve pamuğa yapılan yatırımlardır. Kırsal arazilerin satın alınması ve ıslah edilmesi, sulama ve drenaj gibi alanlara yönlendirilen bu yatırımlar 1880'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede⁴⁹ Mısır'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların ve bu yatırımlara ayrılan fonların büyük oranda pamuk ekimine yönlendirildiğini göstermektedir. İngiliz sömürge yönetimi Mısır'da ilerleyen süreçte Avrupa sermayesinden çok elde edilen gelirler sayesinde oluşan yerel fonlarla finanse edilen büyük ölçekli sulama projeleri ile pamuk üretimine ve ihracatına ağırlık vermeye devam etmiştir.⁵⁰

Mısır gerek Osmanlı topraklarında gerekse Ortadoğu ve Kuzeydoğu Afrika gibi daha geniş bir coğrafyada önemli bir ticaret noktası, kendi yiyeceğini üreten bir ülke iken ekonomisinde Avrupalı tekstil sanayi için tek bir metanın, ham pamuğun üretiminin belirleyici olduğu bir ülke haline gelmekteydi. Süreç içinde üretimin ve dolayısıyla ihracatın artması; tüm bunların tek bir üründe, pamukta yoğunlaşması özellikle tekstil ve gıda ürünlerinde ithalatın müthiş derecede artmasına neden olmuştur. Buna ek olarak ülke çapında telgraf, demiryolu, limanların kurulmasına; toprağın küçük, güçlü, giderek zenginleşen bir toplumsal sınıfın özel mülkiyetindeki bir metaya dönüşmesine sebep olmuştur. Bu durum ayrıca, servet yapmak, iş bulmak, tarımsal üretimi dönüştürmek ya da kolonyal denetimi sağlamak isteyen Avrupalıların ülkeye akın etmesine; şehir ve kasabaların yeni şartlara göre modernleştirilmesine ve

⁴⁵ George E. Kirk, age., s.107.

⁴⁶ Isaawi, age., s.417; Schanz age., s.11. Schanz'a göre bu noktada Mısır açıkça Amerika'ya rakip olmuştur.

⁴⁷ Dünya çapında pamuğa olan talep arttıkça üretim de doğal olarak ivme kazanmıştır. Tevfik Çavdar'a göre 1884-1914 yılları arasında pamuk üretimi dünyada 2,2 kat (%127) artmıştır. Bkz. Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.21. Söz konusu dönemde ham pamuğa olan talep aynı zamanda dünyada artan toplam ticaret hacminin bir sonucudur. Dünya ticareti ithalat ve ihracat toplamı olarak 1800'de 320 milyon lira iken, 1913'te 8 milyar 360 milyon liraya ulaşmıştır. 25 katlık bu büyük gelişme diğer ürünlere olduğu gibi ham pamuğa ve pamuklu ürünlere olan talebi de artırmıştır. Detay için bkz. Charles Isaawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisi'ndeki Yeri 1600-1914", **Osmanlı ve Dünya**, ed. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, içinde, s.167. Aynı döneme ilişkin olarak Reşat Kasaba şunları söylemektedir: "1800 ve 1830 yılları arasında dünya ticareti 300 milyon sterlinden 400 milyona çıkmış, yani %30'luk bir oranda büyümüştür. 1840'larla 1870'ler arasında ise bu hacim beş katına çıkmış ve 1870'te 2,8 milyar sterlini geçmiştir." Bkz. Reşat Kasaba, age., s.42.

⁴⁸ Pamuk, age., ss.90-91. Mısır, Birinci Dünya Savaşı öncesinden itibaren tek ürün ülkelerinin önde gelenlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Pamuk söz konusu olduğunda Amerika Birleşik Devletleri ve Hindistan ile birlikte üçüncü sırada sayılmaktadır. 20.yy erken dönem iktisatçılarından, yine erken dönem Sovyetler Birliği'nin saygın ekonomik ve politik isimlerinden birisi olan Nikolay Buharin de Mısır'ı söz konusu dönem için bu kategorinin önemli ülkelerinden birisi saymaktadır. Buharin'e göre Hindistan ve Amerika Birleşik Devletleri ile birlikte Mısır'ın pamuk ihracatını durdurmaları halinde dünyanın sosyo-ekonomik düzeni tamamıyla bozulması kaçınılmazdır. Detay için bk. Nikolay Buharin, **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s.26.

⁴⁹ 1880-1914 arası dönem bir bakıma İngiltere'nin artan sömürge toprakları nedeniyle sermaye yatırımlarını anaradan sömürgelere doğru yönlendirdiği dönemdir. Heaton'a göre İngiltere 1914'te elinde bulunan 20 milyar sterlin değerindeki tahvil ve hisse senetlerinin çoğu imparatorluk dışında bulunmaktaydı. Söz konusu dönemde İngiltere kadar dışarıda bu denli büyük yatırımlara sahip bir güç daha yoktu. Bkz. Heaton, age., s.536.

⁵⁰ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, s.87-94.

giderek daha da büyük bir sefalet düşen kırsal kesim yoksullarının kent merkezlerine göç etmesine neden olmuştur.⁵¹

Mısır'ın pamuk üretiminde profesyonelleşmesi, ham pamuk ihracı ve karşılığında Avrupa mamul maddelerinin ithalinin en önemli dış ticaret unsuru haline gelmesinin⁵² bir sonucu olarak ülke ihracatçı bir ekonomik yapıya kavuşmuştur. Bu yapı içerisinde, İskenderiye Limanı'nın önemi büyük ölçüde artmıştır. Limana gelip giden gemiler, liman çevresinde Batılı devletlerin birer birer konsolosluk açmaları kenti bir anda vasıfsız işçilerin ve askerlerin yaşadığı bir kışla kent görünümünden çıkarmış, modern bir yapıya kavuşmasının yolunu açmıştır. İskenderiye kısa zamanda ülkenin en önemli ekonomik merkezi haline gelmiştir. Limana 1850'lerde ortalama 1500 gemi giriş yaparken, bu rakam 1865'te 3000'e ulaşarak %100 artış göstermiştir. Mısır'da dış ticaretin liman bağlamında İskenderiye'ye doğru bölünmesine ek olarak Mehmet Ali Paşa'nın endüstriyel ve denizcilik girişimlerinin kentin gelişiminde önemli payı olduğunu ifade eden Gabriel Baer, 1822-1838 yılları arasında kentte faaliyet gösteren Avrupalı firmaların sayısının 16'dan 44'e çıktığını söylemektedir.⁵³ Bu süreçte yaşanan refah artışı ve kentin ekonomik gelişimi buraya olan göçü de hızlandırmıştır. 1835'te 50-60 bin civarında olan kent nüfusu, 1865'te 160 bini geçmiştir.⁵⁴ Gerek nüfusun gerekse kentte iş yapan Avrupalı firmaların sayısının artması aynı zamanda İskenderiye'deki Avrupalı nüfusun da artmasına neden olmuştur.⁵⁵ 1871 tarihli Mısır Salnamesi İskenderiye'de 14 bin İtalyan, 10 bin Fransız, 4500 İngiliz, 3000 civarında da Avusturyalıların yaşamakta olduğunu göstermektedir.⁵⁶ Bu açıdan bakıldığında İskenderiye hiç şüphesiz dönemin önde gelen diğer liman kentleriyle birlikte dünyanın en kozmopolit yerleşim yerlerinden birisi haline gelmiştir.⁵⁷ İskenderiye'de yaşanan bu nüfus artışı sadece bu kente özgü bir gelişme olmayıp, 19.yy ortalarından itibaren Mısır'ın genelinde yaşanan benzeri bir sürecin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu süreçte Mısır'da nüfus yarıdan fazla artış göstermiş; 1821'de 2,5 milyon olan nüfus 1882 sayımında 6,8 milyon kişi olarak belirlenmiştir.⁵⁸

İhracata dönük bir tarımsal üretim, bu üretimin getirdiği önemli miktarda gelir ve bunun yanı sıra ülkede devam eden Batılı sermayenin yatırımları Mısır'ın zenginleşmesini, refah seviyesinin tüm toplum kesimlerini kapsamamış olmasına rağmen önceki dönemlere göre artışını, modern anlamda kentleşmeyi getirdiği gibi aynı zamanda demiryolu gibi 19. yüzyılın en önemli ulaşım araçlarından birisinin ülkede yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir.⁵⁹ Üretilen hammaddelerin ülkenin iç bölgelerinden limanlara taşınmasını sağlamak amacıyla başlatılan demiryolu inşasında öncelikle limanlarla limanların hinterlandını birbirine bağlayacak stratejik noktalar seçilmiştir. İlk demiryolu 1851'de⁶⁰ mühendis James Stephenson tarafından yapılmıştır.⁶¹ 1858'de, I.Abbas döneminde ise Afrika'nın ilk büyük demiryolu projesi ile Kahire hem İskenderiye hem de Süveyş'e bağlanmıştır.⁶² 1840-1860 yılları arasında Mısır'ın pamuk ihracat hacminin %300 artmasında Kahire ile İskenderiye'yi birbirine bağlayan demiryolunun

⁵¹ Mitchell, age., ss.49-50.

⁵² Gabriel Baer, "Social Change in Egypt: 1800-1914", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London, 1968, s.144.

⁵³ Gabriel Baer, "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", **Ortadoğu'da Modernleşme**, ed. William Polk, Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, içinde, ss.221-222. Makalenin orijinali için bkz. Gabriel Baer, "Urbanization in Egypt: 1820-1907", **Beginnings of Modernization in the Middle East: The 19th Century**, ed. William Polk, Richard Chambers, The University of Chicago Press, Chicago, 1968, içinde, ss. 155-171.

⁵⁴ Robert Ilbert, "İskenderiye Kozmopolit Bir Kent miydi?", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. P.Dumont, F.Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, içinde, s.155.

⁵⁵ 1871 Mısır Salnamesi'ne göre Mısır'da bulunan Avrupalılar daha çok İskenderiye, Kahire, Süveyş, İsmailiye ve Liman-ı Said (Port Said) gibi bölgelerde yerleşik olup; ticaret, komisyonculuk, simsarlık, gazetecilik gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Bkz. **Mısır Salnamesi 1871**, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk ve Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2005, s. 4.

⁵⁶ **Mısır Salnamesi 1871**, s. 21.

⁵⁷ Sydney Nettleton Fisher, **The Middle East: A History**, Alfred A. Knopf, New York, 1959, s. 285.

⁵⁸ Charles Isaawi, a.g.e, s. 373; C. Isaawi, "Population and Wealth in Egypt", **The Millbank Memorial Fund Quarterly**, vol.27, nu.:1, 1949, s.99; **Mısır Salnamesi 1871**, s.4; Baer, age., ss.218-219. Rabino hazırladığı istatistiklerde ülke nüfusunu 6,5 milyon olarak göstermiştir. Bkz. Rabino, agm., s.419.

⁵⁹ 19.yy dünya ölçeğinde demiryolunun en önemli ulaşım aracı olarak popüler hale geldiği bir zaman dilimidir. Amerika Birleşik Devletleri'nden Osmanlı İmparatorluğu'na ve İngiliz sömürgelerine kadar pek çok alanda demiryolu inşası yapılmıştır. 1850'li yıllarda dünya üzerinde 38.600 km. demiryolu varken, bu ağ 1880'de 372.000, 1890'da 607.899, 1911'de ise 1.017.320 kilometreye ulaşmıştır. bk. Çavdar, age., s.22.

⁶⁰ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2005, s.344. Charles Isaawi ise Mısır'daki ilk demiryolunun 1853'te inşa edildiğini söylemektedir. Bkz. Charles Isaawi, "Egypt since 1800: A Lop-Sided Development", **The Journal of Economic History**, vol.21, nu.:1, 1961, s.8.

⁶¹ Peter Mansfield, **A History of the Middle East**, Penguin Books, London, 2003, s.86. Mansfield'da ilk demiryolunun tarihi olarak Bernard Lewis gibi 1851 yılına işaret etmektedir.

⁶² Isaawi, "Egypt since 1800: A Lop-Sided Development", s.10; Mansfield, age., s.61.

katkısı şüphesiz ki çok büyüktür.⁶³ Muhammed Chaichan bir çalışmasında, 1870'lerin sonuna gelindiğinde 1500km demiryolu, 13.500 km sulama kanalı inşa edilmiş olduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Yine 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması da bu açıdan bakıldığında son derece önemlidir.⁶⁵ Doğu'ya giden yolu kısaltması sebebiyle özellikle İngiltere'nin Asya ve Uzakdoğu sömürgeleri ile olan bağlantısına büyük hizmeti olan bu kanal sadece Mısır değil, tüm Kuzeydoğu Afrika ve Doğu Akdeniz'in İngiltere'nin gözünde stratejik önemini oldukça artırmıştır.⁶⁶ Stratejik öneminin yanı sıra kanal İngiltere'ye finansal anlamda da kazanç sağlamış; bu ülkenin mal sevkiyat maliyetlerini önemli ölçüde düşürmüştür. Ekonomik anlamda borç kaskacına giren Mısır devletinin kanal hisselerini zaman içinde satması, hisselerin yeni sahibinin de İngiltere olmasıyla, bir zamanlar Fransız bir mühendisin inşa ettiği ve büyük hissesinin Mısır devletinde olduğu Süveyş Kanalı kısa süre sonra İngilizlerin eline geçmiştir. Öyle ki, 1881 yılına gelindiğinde tüm kanal trafiğinin %80'ini İngiltere'nin elindedir.⁶⁷ Liman ve demiryolu inşası süreçlerinde olduğu gibi Süveyş Kanalı'nın yapımı da Mısır'da altyapı alanındaki doğrudan yabancı yatırımlar arasında yerini almıştır. 1914 öncesinde Mısır'a yapılan tüm doğrudan yabancı yatırımların içinde Süveyş Kanal Şirketi'nin payı %18'dir.⁶⁸

Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren bürokrasiden orduya diğer alanların yanında ekonomik alanda da önemli düzenlemeler yapılmıştır. Tarımsal üretimin çeşitlendirilmesi sürecinde pamuğa olan eğilimin artması, buna uygun olarak, başta 1820'de yapımı tamamlanan Mahmudiye Kanalı olmak üzere, sulama kanallarının, ziraat okullarının açılması, daha çok arazinin ekim için kullanılmaya başlanması, daha sonraki süreçte Süveyş Kanalı'nın açılışı gibi projelerle Mısır önemli bir ham pamuk ihracatçısı ülke konumuna gelmiştir. Buna karşın da pek çok tarım ürününün ve tekstil mallarını ithalini yapar duruma gelmiştir. Bunlara ek olarak askeri ihtiyaçlara yönelik yapılan harcamaların artarak devam etmesi de devlet maliyesini güç durumda bırakmıştır.⁶⁹ Bilindiği üzere, devlet hazinesi ve kaynakları sınırlıdır; genellikle yabancı sermayenin yatırım ve yardımlarıyla ülkenin liman ve demiryolları gibi bayındırlık işleri yürütülmektedir. Bu bağlamda bakıldığında, 19.yy Mısır tarihinin en çok harcamanın yapıldığı, Mısır maliyesinin iflas bayrağını çektiği dönem olan Hıdiv İsmail döneminde⁷⁰ patlak veren Amerikan İç Savaşı ve pamuk kıtlığı Mısır için gerçekten büyük bir şans ve büyük bir kazanç fırsatı olmuştur. Bu süreçte Mısır pamuğuna olan yüksek talep hem üretimin artmasını hem de Mısır hükümetinin zenginleşmesini sağlamıştır. Bu atılım içerisinde Hıdiv İsmail, Avrupalı bankerlerden uygun koşullar altında kredi almaya başlamış; Mısır hükümeti borçlanma sürecine girmiştir. Hıdiv İsmail döneminde (1863-1879) öyle büyük ve hızlı bir borçlanmaya gidilmiştir ki, Hıdiv 1879'da İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonucu II. Abdülhamit tarafından görevden alınıp, yerini oğlu Tevfik'e bırakırken devletin borcu 93 milyon liraya ulaşmıştır.⁷¹ İsmail, 1863'te görevi devraldığında toplam borcun 3 milyon lira olduğu göz önüne alındığında yapılan borçlanmanın ne denli büyük olduğu daha net görülebilmektedir.⁷²

Alınan kredilerin ödenmesi söz konusu olduğunda Mısır'da şartlar çoktan değişmeye başlamıştır. Amerika'da İç Savaş döneminin sona ermesiyle, pamuktan elde edilen gelirler pamuk fiyatlarının hızla düşmesinin ardından eskiyi aratırcasına azalmaya başlamıştır.⁷³ Bu durum artan borçların ödenmesini de

⁶³ Roger Owen, "Mısır ve Avrupa: Fransız İşgalinden İngiliz İşgaline", içinde **İslam Dünyası ve Batılılaşma** Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s.132.

⁶⁴ Mohammed Chaichan, "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt 1800-1970", **International Journal of Middle Eastern Studies**, vol.20, no.:1, 1988, s.28.

⁶⁵ Süveyş Kanalı'nın yapımı, görkemli açılışı ve bunun diplomatik anlamdaki mesajları hakkında bilgi için bk. Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 126-127.

⁶⁶ Türkkaya Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1977, s.16; Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2004, s.6.

⁶⁷ Cleveland, age., s.111.

⁶⁸ Pamuk, age., s.89.

⁶⁹ Ira M.Lapidus, **A History of the Islamic Societies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.515.

⁷⁰ Hıdivler arasında İsmail kadar tartışılan bir isim daha yoktur. O, kimilerine göre İskenderiye'deki sarayının önünde askerlerinin geçit töreni için, tozdan rahatsız olmasınlar diye zemine demir döşetecek kadar ileri derecede müsrif bir yöneticidir ve devletini bu şekilde iflase götürmüştür. Bkz. Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, C. V, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2007, s.372. Kimilerine göre de Mısır'ı modernleştiren; onu Avrupa'nın bir parçası yapmak için bayındırlık faaliyetlerine hız veren, telgraf hatları, demiryolları döşeyen, kentlere gaz taşıyan, hatta Antik Eserler Müzesi ve Ulusal Kütüphane kuracak kadar geniş vizyona sahip reformcu bir liderdir. Bkz. **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ed. Amire Sonbol, Ithaca Press, London, 1998, ss.37-40.

⁷¹ "1872'de Mısır'ın borçları 100 milyon Mısır lirasına yaklaşıyordu. Yıllık gelir 9,5 milyon lira olduğu halde borçların yıllık faizi 7,5 milyon Mısır lirası tutuyordu." bk. Fahir Armaoğlu, **19.yy Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s.407.

⁷² Goldschmidt&Davidson, age., s.253; Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.307; Fisher, age., s.288.

⁷³ Amerika'da savaşın sona ermesiyle Avrupalılar daha ucuz olan Amerikan pamuğuna dönmüşlerdir. Aynı motivasyonla Mısır ile pamuk ekimine hız veren Osmanlı İmparatorluğu da bu durumdan etkilenmiştir. Enver Z. Karal 1871'de İngiliz gazetelerinin Türkiye'de pamuk üretiminin düştüğünü üzüntüyle yazdıklarını anlatmaktadır. Bkz. Karal, age., s.253. Reşat Kasaba, 1864'te

gittikçe imkânsız hale getirmiştir.⁷⁴ Bu şartlar altında Mısır'ın paraya olan ihtiyacı her zamankinden çok artmış ne var ki artık sadece yüksek faizle kredi bulabilme imkânı kalmıştır. Bu zor durumları yaşayan her devletin var olan borçları ödemek için yeni kredi bulmanın dışında kendi içinde mali olarak ilk başvurdukları tedbirlerden biri olan vergi uygulaması Mısır'da da başlatılmış; hurma ağaçlarından un değirmenlerine, dükkânlardan evlere, zeytin preslerinden teknelere kadar her şeye vergi konmuştur.⁷⁵ Hatta üç yıllık vergisini peşin ödeyen toprak sahiplerine vergi indirimi dahi önerilmiştir. Bu da hükümetin mali anlamda ne kadar sıkıştığını gözler önüne sermektedir.

Hükümet karşılaşılan ekonomik kriz ve bunu da aşan bir iflas ihtimali karşısında önce Süveyş Kanalı'nda elinde bulundurduğu hisseleri 1875'te Britanya hükümetine satmıştır.⁷⁶ Bu satış o dönem İngiliz basınında ve tüm Avrupa'da İngiltere'nin Mısır'a el koymasının ilk işareti olarak yorumlanmıştır.⁷⁷ Ardından da ülkenin mali durumunu yerinde incelemek üzere gelen İngiliz heyetiyle bir dizi görüşmeler yapılmış ve sonucunda kamu borçları üzerinde bir İkili Mali Kontrol Mekanizması kurulmasına karar verilmiştir. Bütün bunlar Mısır maliyesinin 1875'te iflas ettiğini ilan etmesini engelleyememiştir.⁷⁸ Bu ilan sonrasında Mısır maliyesi İstanbul'da kısa bir süre sonra kurulacak olan Düyun-u Umumiye benzeri bir kurum olan Kamu Borçları İdaresi (Caisse de la Dette Publique) ile öncelikle borçların tahsilâtı üzerinden İngiliz ve Fransız ikili denetimi altına girmiş⁷⁹; daha sonra da 1882'de siyasal olarak resmen İngiliz idaresi altına alınmıştır.⁸⁰

Sonuç

1798'deki Fransız işgaliyle birlikte Mısır'a ilk kez doğrudan batılı etkisi giriş yapmıştır. Son derece sınırlı olan bu etkinin esas önemi, daha sonraki süreçte Mehmet Ali Paşa döneminin reformlarına ilham vermesinde yatmaktadır. Ordudan devlet idaresine, toprak yönetiminden özel mülkiyete pek çok alanda önemli değişimlere ve yeniliklere imza atan Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır için aynı zamanda moderniteye ayak uydurmanın ilk adımları olarak değerlendirilmektedir. İlk adımların atıldığı bu dönem olası sancılar ve krizler Mehmet Ali Paşa'nın otoriter ve karizmatik kişiliği altında sürece zarar vermeden atlatılmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın ardından göreve gelen çocukları ve torunlarının idaresi altında inişli çıkışlı olmakla beraber Mısır modernleşmeye devam etmiştir. Kimi zaman I. Abbas döneminde olduğu gibi tereddütlü, kimi zaman da İsmail Paşa döneminde olduğu gibi engel tanımaz bir biçimde borçlanma ve ülkeyi yabancı etkisine artan bir biçimde sokma pahasına süreç devam ettirilmiştir. Bu zaman dilimi

---

pamuğun tek başına Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye olan ihracatında %50'den fazla bir yer tuttuğunu ancak bu yükselişin geçici olduğunu belirtmektedir. Çünkü Anadolu'da üretilen pamuğun kalitesinin düşük olması kısa zamanda Osmanlı pamuğuna olan talebin başka ülkelere kaymasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Amerika'da İç Savaş'ın sona ermesiyle birlikte hem üretimde hem de ihracatta düşüş yaşanmaya başlamıştır. Öyle ki, 1870-74 döneminde pamuğun İngiltere'ye olan ihracattaki payı %6,6 seviyesine kadar inmiştir. Bkz. Kasaba, age., s.79.

⁷⁴ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, s.84.

⁷⁵ Goldschmidt&Davidson, age., s.252.

⁷⁶ William Sloane, "Egypt and England", **Political Science Quarterly**, vol.19, nu.:3, 1904, s.460.

⁷⁷ M.S. Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, YKY, İstanbul, 2001, s.222.

⁷⁸ Mısır'ın 1875'te iflas etmesine giden sürecin, alınan ve ödenemeyen borçlar kadar bir diğer önemli ayağı da 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi ve bu sözleşmenin Mısır'a olan etkileridir. Dış ticaret tekellerinin, gümrük vergilerinin dış ticaret için azaltılıp, gümrük duvarlarının indirilmesi sonucunda Osmanlı İmparatorluğu bir açık pazar haline gelmiştir. Ayrıca olağanüstü hallerde ek vergi alabilme hakkından devletin vazgeçmesiyle birlikte 1854'te Kırım Savaşı sırasında ilk kez dış borçlanmaya gidilmiş; imparatorluğun yarı-sömürgeleşme süreci başlamış; 1875'teki mali iflasın yolu açılmıştır. Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı üzerindeki etkileri için bk. Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, ss.164-170; Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, ss.16-41; Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976**, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, içinde, ss.1373-1376; Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970; A.D.Noviçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979; Donald C.Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi Düyun-u Umumiye**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1979; Donald Quartaert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.

1838 Ticaret Sözleşmesi ile yabancı tüccarlar imparatorluğun diğer noktalarında olduğu gibi serbest ticaret hakkını Mısır'da da elde etmişlerdi. İmparatorluğun diğer bölgeleri gibi Mısır da bir açık pazar haline gelmeye başlamıştır. Ülkenin Avrupa ticaretine ve girişimcilerine açılması yalnızca devletin temel gelir kaynaklarının eksilmesini değil aynı zamanda ekonominin dümeninin ülke idaresini elinde bulunduranlardan alınmasına neden olmuştur. 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin Mısır ekonomisine olan etkilerinin detayı için bkz. Charles Isaawi, "Egypt since 1800: A Loop-Sided Development", s.8; Mansfield, age., s.85; Rifat Önsöy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, ss.27-30.

⁷⁹ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, E Yayınları, İstanbul, 1982, s.214.

⁸⁰ Sürecin geniş bir özeti için bkz. Anderson, age., ss.254-261. Ayrıca bk. Lapidus, age., s.515; Fisher, age., ss.289-293.

içinde eğitim, sağlık, ordu gibi üstyapı kurumlarının yanı sıra kanal ve demiryolu gibi altyapı reformlarına da önem verilmiştir. Yine aynı süreç içinde Mısır'a ekonomik anlamda büyük bir avantaj sağlayacak ve onu önemli bir ekonomik güç haline taşıyacak olan bir olay meydana gelmiş ve Amerikan İç Savaşı patlak vermiştir. Bu dönemde yaşanan küresel pamuk kıtlığı, Mısır'da pamuk ekimini yaygınlaştırmış, kısa sürede profesyonelleştirmiş ve Mısır'ı dünyanın önde gelen ham pamuk ihracatçılarından biri haline getirmiştir. Ülkeye büyük bir ekonomik girdi getiren bu durum ülke yöneticileri tarafından etkin bir şekilde kullanılmamış ve ağır borçlanma altına giren Mısır hazinesinin açıklarını dahi kapatmada yetersiz kalmıştır. Zaten Süveyş Kanalı, verimli toprakları ve Ortadoğu'da ve Akdeniz'de sahip olduğu stratejik önem nedeniyle başta İngiltere olmak üzere Büyük Güçler'in gözetimi altında olan Mısır, içine düştüğü bu ekonomik çıkmaz sebebiyle gün geçtikçe İngiltere'nin kontrolüne girmeye başlamış ve sonunda 1882'de fiilen bu ülkenin idaresi altına girmiştir.

Her ne kadar hatalı tercihler ve farklı yönetim anlayışları nedeniyle sonu fiilen bir Büyük Gücün yönetimi altına girmekle sonuçlanmış olsa da Mısır, 19. yüzyıl boyunca Mehmet Ali Paşa döneminden başlamak üzere modernleşme adına önemli adımlar atmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında patlak veren Amerikan İç Savaşı'nın da bu sürece siyasal, sosyal ve ekonomik olarak önemli katkıları olmuştur. Buna demiryolları, posta hatları, büyük sulama kanalları, sahip olduğu ekonomik önemin yanında stratejik anlamda da ciddi bir yer tutan Süveyş Kanalı, İskenderiye ve Kahire gibi ülkenin önemli kentlerinin modern manada birer kent halini almaya başlamaları, İskenderiye Limanı başta olmak üzere limanların ve liman kentlerinin gelişmeleri birer örnek olarak verilebilir.

KAYNAKÇA

- ANDERSON M.S., **Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, YKY, İstanbul 2001.
- ARMAOĞLU Fahir, **19.yy Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- ATAÖV Türkkaya, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara 1977.
- AVNİ Hüseyin, **Bir Yarı-Müstemele Oluş Tarihi**, Sinan Matbaası, İstanbul 1932.
- AYDIN Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara 2000.
- BAER Gabriel, "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", **Ortadoğu'da Modernleşme**, ed. William Polk, Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, ss.217-239.
- BAER Gabriel, "Social Change in Egypt: 1800-1914", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss.135-161.
- BAER Gabriel, "Urbanization in Egypt: 1820-1907", **Beginnings of Modernization in the Middle East: The 19th Century**, ed. William Polk, Richard Chambers, The University of Chicago Press, Chicago, 1968, içinde, ss. 155-171.
- BAYUR Y.Hikmet, **Hindistan Tarihi**, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.
- BERKES Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- BLAISDELL Donald C., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi Düyun-u Umumiye**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979.
- BOWEN John Elliot, "Conflict of East and West in Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol.1, nu.:2, 1886, ss.295-335.
- BOWEN John Elliot, **The Conflict of East and West in Egypt**, G.P. Putnam's Sons, New York 1887.
- BOZTEMUR Recep, "19.yy'da Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 383-389.
- BOZTEMUR Recep, "Avrupa'nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı", **Doğu Batı**, S 14, 2001, ss.53-68.
- BROCKELMANN Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- BUHARIN Nikolay, **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2005.

- CATHERJEE Partha, **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- CHAICHAN Mohammed, “The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt 1800-1970”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, vol.20, no.1, 1988, s.23-43.
- CLEVELAND William, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- ÇAVDAR Tevfik, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
- DEANE Phyllis, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- EARLE Edward Mead, “Egyptian Cotton and the American Civil War”, **Political Science Quarterly**, vol.41, no.4, 1926, ss.520-545.
- FERRO Marc, **Sömürgecilik Tarihi**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- FISHER Sydney Nettleton, **The Middle East: A History**, Alfred A. Knopf, New York 1959.
- GALLAGHER John & ROBINSON, Ronald, “Imperialism of Free Trade”, **The Economic History Review**, vol.6, no.1, 1953, ss.1-15.
- GEYİKDAĞI Necla, **Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayınları, İstanbul 2008.
- GLIDDON George Robbins, **A Memoir on the Cotton of Egypt**, James Maddon&Co., London 1841.
- GOLDSCHMIDT Arthur JR& DAVIDSON, Lawrence, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2008.
- GÜRAN Tevfik, “Tanzimat Dönemi’nde Tarım Politikası 1839-1876”, **I. Uluslar arası Türkiye’nin Ekonomik Tarihi Kongresi**, 11-13 Temmuz 1977, ed. Osman Okyar & Halil İnalçık, Meteksan Ltd. Şti., Ankara, 1980, içinde, ss.271-277.
- HEATON Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, Paragraf Yayınevi, Ankara 2005.
- HILL Richard L., **Egypt in the Sudan 1820-1881**, Oxford University Press, London 1959.
- HOLT P.M. & DALY, M.W., **A History of the Sudan**, Longman, 4th Edition, New York 1988.
- HÜSEYİN Muhammed, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- ILBERT Robert, “İskenderiye Kozmopolit Bir Kent miydi?”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. P.Dumont, F.Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, içinde, ss.153-169.
- ISAAWI Charles, “Egypt since 1800: A Lop-Sided Development”, **The Journal of Economic History**, vol.21, no.1, 1961, ss.1-25.
- ISAAWI Charles, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Ekonomisi’ndeki Yeri 1600-1914”, **Osmanlı ve Dünya**, ed. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, içinde, s.155-171.
- ISAAWI Charles, “Population and Wealth in Egypt”, **The Millbank Memorial Fund Quarterly**, vol.27, no.1, 1949, ss.98-113.
- ISAAWI Charles, **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago 1966.
- İNAYET Hamid, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- KARPAT Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- KASABA Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi-19.Yüzyıl**, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- KENNEDY Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1994.
- KIRK George E., **A Short History of the Middle East**, Frederick Praeger, New York 1968.
- KOSAMBI Damodar Dharmanand, **An Introduction to the History of India**, Popular Prakashan, Bombay 1975.

- KURMUŞ Orhan, **Emperyalizm'in Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul 1974.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, Ankara (?).
- LAPIDUS Ira M., **A History of the Islamic Societies**, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- LEWIS Bernard, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2005.
- LOGAN Franise A., "India-Britain's Substitute for American Cotton 1861-1865", **The Journal of Southern History**, vol.24, no.4, 1958, ss.472-480.
- LURAGHI Raimondo, **Sömürgecilik Tarihi**, E Yayınları, İstanbul 1975.
- MANSFIELD Peter, **A History of the Middle East**, Penguin Books, London 2003.
- MARSHALL J.P., "Early British Imperialism in India", **Past and Present**, nu.:106, 1985, ss.164-169.
- MARX Karl, **Gazete Yazıları**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2008.
- McFARLANE J., "The Production of Cotton in Egypt", **Journal of the Royal African Society**, vol.8, no.32, s.372-382.
- "Mısır", **İslam Ansiklopedisi**, C.8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- MISIR SALNAMESİ 1871**, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk ve Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2005
- MITCHELL Timothy, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- MUSTAFA Ahmed Abdel-Rahim, "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt after 1840", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London 1968, ss.291-307
- NEVINS Allan & COMMAGER Heny Steele, **ABD Tarihi**, çev. Halil İnalçık, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005.
- O'BRIEN Patrick, "The Long Term Growth of Agricultural Production in Egypt: 1821-1962", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M.Holt, Oxford University Press, New York 1968, içinde, ss. 162-196.
- OWEN Roger, "Mısır ve Avrupa: Fransız İşgalinden İngiliz İşgaline", **İslam Dünyası ve Batılılaşma** Yöneliş Yayınları, İstanbul 1997, içinde, ss.125-145.
- ÖNSOY Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1988.
- PAMUK Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1988.
- PAMUK Şevket, **Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- PAMUK Şevket, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- QUATAERT Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, Ankara 1987.
- RABINO Joseph, "Some Statistics of Egypt", **Journal of the Statistical Society of London**, vol.47, nu.:3, 1884, s.415-467.
- SCHANZ Moritz, **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Taybor, Garnett, Evans Co&Ltd, Manchester, 1913.
- SHAW Stanford J. ve SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, E Yayınları, İstanbul 1982.
- SLOANE William, "Egypt and England", **Political Science Quarterly**, vol.19, nu.: 3, 1904, ss.459-484.

SOY Bayram **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoneix Yayınevi, Ankara 2004.

TANİLLİ Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, C. V, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

THE EARL OF CROMER, **Modern Egypt**, The MacMillan Company, New York 1916.

The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II, ed. Amire Sonbol, Ithaca Press, London 1998.

TOPUZ Hıfzı, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.

ÜNAL Sevim, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976**, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, içinde, ss.1368-1376.